

ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ СТАРШИХ ШКОЛЯРІВ ТА ДЕЯКІ РЕЗУЛЬТАТИ ЇХНЬОГО ЕМПІРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ

У статті аналізуються окремі результати емпіричного вивчення соціальних уявлень старших школярів. Встановлено, що у більшості юнаків і дівчат ще не сформовані стійкі уявлення відносно ціннісних і соціально-нормативних переваг життєдіяльності. З'ясовано, що юнаки є більш незалежними та автономними особистостями, на відміну від дівчат. У той же час, на відміну від юнаків, у певній частині дівчат уже сформовані стійкі ціннісно-нормативні орієнтації, серед яких превалюють інтерналізовані моральні та резидуальні норми.

Ключові слова: вплив, дівчата, моральні норми, резидуальні норми, соціальні норми, соціальні уявлення, цінності, юнаки.

Постановка проблеми. На теперішній час гостро постає проблема забезпечення соціально-нормативного існування українських громадян. Це викликано тим, що події, які останнього часу відбуваються в Україні, значно розхитують моральні, резидуальні та правові підвалини держави [1]. Разом із цим, за останній час, соціальні уявлення українців зазнали змістовних трансформацій, що якісно позначилося на житті кожного з них. Але найбільш суттєвим впливам піддаються уявлення дітей та молоді, оскільки їхнє формування, значною мірою залежить від соціальної позиції референтних дорослих і державних інституцій. У цьому сенсі, впливи під які потрапляють старші школярі (15-17 років), набувають особливої релевантності. Саме у цьому віці відбувається становлення світогляду особистості, закріплення певних поглядів, оцінок і ставлень. Виникає ситуація світоглядного вибору, за відсутністю якого особистість не зможе знайти свого конструктивного місця у світі людських стосунків.

Отже, вивчення особливостей соціальних уявлень старших школярів взагалі та соціально-нормативних координат їхнього існування, зокрема, на сьогодні складає одне з головних завдань психологічної науки та практики.

Мета статті полягає в аналізі окремих результатів емпіричного дослідження соціальних уявлень юнаків і дівчат, що навчаються у старших класах загальноосвітньої школи, про особливості соціально-нормативної активності особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під соціальними уявленнями в соціальній психології розуміють процес вироблення соціального об'єкта в процесі суспільного дискурсу та ментальний продукт конструктивної роботи, що представляє собою деяку мережу ідей, думок, образів, що включають колективні знання [2; 3].

Найбільш ґрунтовно положення про соціальні уявлення розроблені у представників французької психологічної школи (С. Московічі, Ж. Абріко, Д. Жоделе та ін.).

С. Московічі вважає, що теорія соціальних уявлень призначена для аналізу сучасних соціальних проблем, де соціальні уявлення – це провідна характеристика суспільної та індивідуальної свідомості [5]. Науковець підкреслює, що через поняття "соціальний" виражається здатність уявлення виникати через соціальні взаємодії та спілкування між індивідами і групами, й відображати по-різному історичні, культурні та економічні умови, обставини та практики. При цьому соціальні уявлення наділені дивною двоякістю та одночасно можуть носити передовий та ригідний характер, тобто є рухомими та стійкими. Цей феномен С. Московічі назвав когнітивною поліфазією.

Д. Жоделе розглядає соціальні уявлення як специфічну форму знання, що зв'язує суб'єкт з об'єктом [3]. Акт уявлення розуміється як акт мислення, що дозволяє суб'єкту наблизитися до об'єкта.

Соціальні уявлення для Ж. Абріко – це функціональне бачення світу, яке дозволяє індивідам або групам надавати значення їхній поведінці, розуміти реальність через власну систему відносин, таким чином адаптуватися до неї та визначати своє місце в ній [3].

Соціальне уявлення має трикомпонентну структуру, в яку входить необхідна інформація про об'єкт уявлення, поле уявлення та установки. Поле визначає структуру когнітивних компонентів уявлення і, як правило, варіюється в різних соціальних групах. Установки цілком здатні існувати як при обмеженій інформованості, так і при мізерності поля уявлень, й складаються з емоційних компонентів, які відображають готовність суб'єкта уявлення реагувати певним чином. Отже, поняття соціального уявлення досить емне та включає як експліцитний, так й імпліцитний рівні.

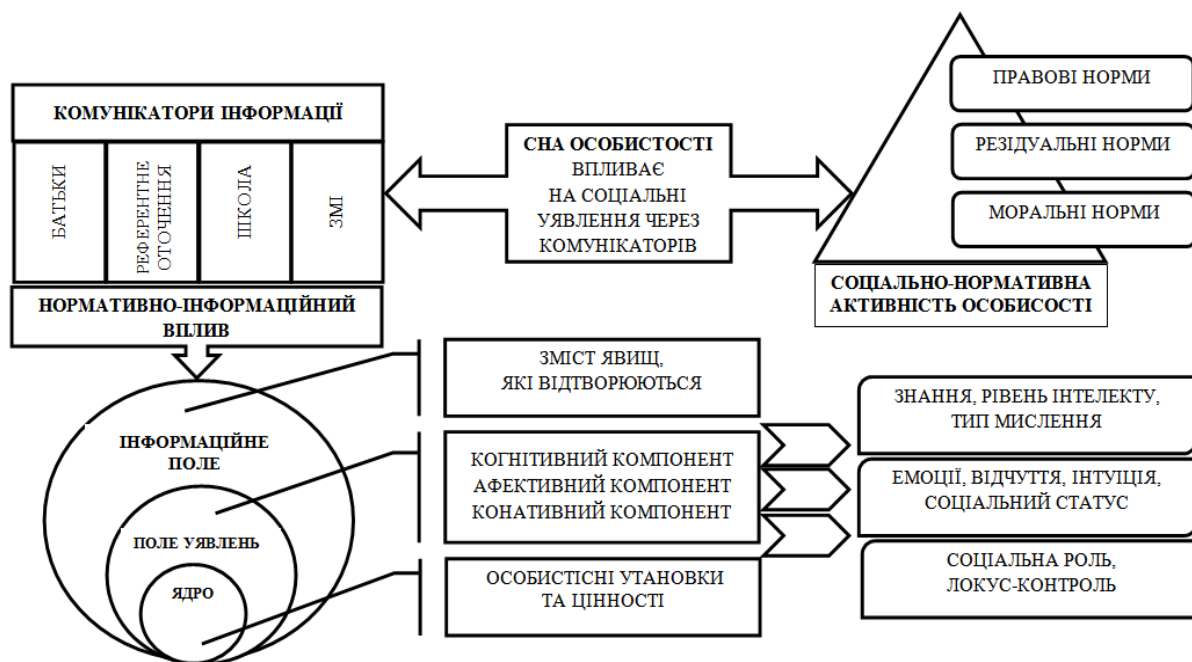
Соціальні уявлення є однією з процедур соціального мислення, і щоб стати прийнятими, вимагають зусиль особистості. Одні уявлення можуть блокуватися, інші – засвоюватися автоматично. При цьому уявлення можуть бути або уомглядними абстракціями, або висловлювати позицію, або стають основою, опорою для особистості. Механізмами формування та закріплення соціальних уявлень виступають категоризація, інтерпретація, тобто трансформації інформаційних когнітивних елементів у "репрезентативно-подібні", що сприяють формуванню соціальної (групової) ідентичності.

Таким чином, соціальні уявлення складають одну з головних компонент світогляду особистості та спроможні генерувати її соціальну активність.

Аналіз результатів дослідження. Як відомо ціннісно-сміслова сфера особистості виступає найважливішим чинником мотивації її поведінки та знаходиться в основі її соціальних вчинків. Вона складає змістовне ядро соціальних уявлень особистості. При цьому, зміст і рівень розвитку особистісних смислів і цінностей визначає міру соціалізації, адаптації та ступеня входження старших школярів у систему соціальних установ і спільнот. Для того, щоб зрозуміти, що саме в їхній ціннісно-смісловій сфері необхідно розвивати, слід з'ясувати, які цінності та смисли домінують у світогляді особистості старшокласника, а які сформовані недостатньо й потребують особливої уваги.

Проте, й за визначенням Ж.Абрико [3] соціальні уявлення мають структуру, у якій виокремлюються ядро та периферійна система. Ядро пов'язане зі змістом об'єкта уявлення, ставленням до нього, а периферійна система пояснює значення ядра, утворюючи семантичне поле уявлення, забезпечуючи його варіативність.

На підставі положень Абрико нами була розроблена структурно-динамічна модель соціальних уявлень старшокласників про соціально-нормативну активність особистості (див. рис. 1). Розроблена модель дає бачення того, як відбувається вплив на соціальні уявлення особистості з метою їхнього корегування. У ядрі розташовані стабільні елементи, які дуже важко змінити або переформувати (особистісні установи та цінності). Поле уявлень (периферія) більш динамічне і може змінюватись під дією інформаційного поля, а подальше впливати на периферійні відділи ядра. Поле уявлень включає в себе когнітивний, афективний та поведінковий компоненти. Воно також відображає індивідуально-типологічні особливості особистості (темперамент, тип мислення, локус-контроль, акцентуації характеру тощо), соціальні статус та роль особистості. Інформаційне поле (зона змін) це – динамічне утворення, яке постійно змінюється, піддається нормативно-інформаційному впливу через комунікаторів інформації (батьки, референтне оточення, школа, ЗМІ тощо).

Рис. 1. Структурно-динамічна модель соціальних уявлень особистості про соціально-нормативну активність

На першому етапі емпіричних студій стосовно верифікації структурно-динамічної моделі соціальних уявлень старших школярів про соціально-нормативну активність особистості був використаний тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. О. Леонтьєва [4]. Мета використання даного тесту полягала у тому, щоб з'ясувати, які орієнтації старшокласників є вже сформованими на стабільному рівні, а які на рівні уявлень та інформаційної обізнаності. Крім цього, із випробуваними після тестування були проведені бесіди, у яких ми з'ясували їхнє ставлення до діючих соціальних норм на підставі розробленого алгоритму, в межах концепції соціально-нормативної поведінки особистості С. О. Гарькавця [1, с. 238-239].

Дослідження проводилося в березні-травні 2015 року і в ньому взяли участь 356 старшокласників, які навчаються в середніх загальноосвітніх школах міста Северодонецька, віком від 15 до 17 років, жіночої (208 дівчат) і чоловічої (148 юнаків) статей. Середній вік учнів $M = 16$ років, стандартне відхилення $SD = 1,07$. У відсотковому співвідношенні юнаки склали 42%, а дівчата 58% від загальної кількості досліджуваних. Результати дослідження представлені у табл. 1.

Середні та стандартні відхилення за субшкалами СЖО Д. О. Леонтєва

Шкали	Юнаки (N=148)		Дівчата (N=208)	
	$\bar{X}$	σ	$\bar{X}$	σ
Цілі	29,76	6,67	30,42	6,20
Процес	28,59	6,22	30,14	5,92
Результат	24,08	5,32	25,51	4,75
ЛК-Я	20,41	3,63	20,22	4,04
ЛК-життя	29,76	5,29	30,13	6,00
Загальний показник ОЖ	97,38	16,42	100,24	16,41

Відомо, що тест СЖО Д. О. Леонтєва розглядає складові смислу життя особистості в співвідношенні з минулим ("Результат"), теперішнім ("Процес") і майбутнім ("Цілі").

Показники за шкалою "Результат" або задоволеність самореалізацією відображають оцінку пройденого відрізка життя, відчуття того, наскільки продуктивна і осмислена була прожита його частина. Високі бали за цією шкалою і низькі за рештою будуть характеризувати людину, яка доживає своє життя, у якої все в минулому, але минуле здатне надавати сенс залишку життя. Низькі бали – незадоволеність прожитою частиною життя. Серед юнаків <16% випробуваних виявилися повністю задоволеними прожитим відрізком часу, вважають його насиченим та продуктивним, у той час, як серед дівчат, тільки <12%.

Показники за шкалою "Процес" демонструють інтерес та емоційну насиченість життя. Зміст цієї шкали збігається з відомою теорією про те, що єдиний сенс життя полягає в тому, щоб жити [4]. Цей показник говорить про те, чи сприймає випробуваний процес свого життя як цікавий, емоційно насичений та наповнений змістом. При цьому, високі бали за цією шкалою та низькі за рештою будуть характеризувати гедоніста, що живе сьогоднішнім днем. Низькі бали за цією шкалою – ознака незадоволеності своїм життям у сьогодні. Серед юнаків, задоволених змістом теперішнього, було виявлено <13% випробуваних, а серед дівчат – <14%. Такі результати можуть свідчити не тільки про те, що випробувані не задоволені своїм теперішнім життям, але й про те, що вони або поглинені власним минулим, або побоюються свого невизначеного майбутнього.

Показники за шкалою "Цілі" характеризують наявність або відсутність у житті досліджуваних цілей у майбутньому, які надають життю осмисленість, спрямованість і тимчасову перспективу. Низькі бали за цією шкалою навіть при загальному високому рівні СЖО будуть властиві людині, яка живе сьогоднішнім або вчорашнім днем. Разом з тим високі бали за цією шкалою можуть характеризувати не тільки цілеспрямовану людину, а й прожектера, плани якого не мають реальної опори в сьогодні і не підкріплюються особистою відповідальністю за їх реалізацію.

Серед опитаних, спрямованих у майбутнє юнаків, було виявлено <50%, а серед дівчат – >50%. При цьому, більш ніж 20% дівчат мали показники нижчі за середні стандартні відхилення, у той час як у юнаків, такі показники були констатовані менше, ніж у 15% випадків.

Таким чином, дівчата більше за юнаків живуть або вчорашнім, або теперішнім, а майже п'ята частина з них має аморфний образ майбутнього та у них цілком відсутні усвідомлені цілі.

Разом із цим, показники за субшкалою "Локус контролю – Я", що відповідають уявленню про себе як про сильну особистість, яка володіє достатньою свободою вибору, щоб побудувати своє життя у відповідності зі своїми цілями, завданнями й уявленнями про його сенс, засвідчили наявність негативних інсталяцій. <16% юнаків та <23% дівчат взагалі не вірять у власну здатність контролювати події свого життя. Такі досліджувані реально керуються насамперед тим, чого домагаються від них інші, і при цьому виявляються більш конформними або інфантильними особистостями. Також <32% юнаків і <37% дівчат мають "великі сумніви" щодо спроможності досягти поставлених цілей за рахунок власних зусиль.

Такі констатації були підтвержені й результатами бесід. Було з'ясовано, що "інфантильні респонденти" лише знають про існування моральних і резидуальних норм (правові норми відомі їм тільки на рівні відчуттів), вони не вважають, що їх дотримання може сприяти досягненню поставлених ними цілей.

Показники за субшкалою "Локус контролю – життя" або керованість життям теж свідчать на користь того, що <18% юнаків і <20% дівчат переконані у тому, що життя людини не підвладне свідомому контролю, що свобода ілюзорна, і безглуздо щось загадувати на майбутнє, все залежить від ситуації (віра у фаталізм), а не від власних зусиль особистості.

Водночас, <20% юнаків і тільки >10% дівчат переконані у тому, що вони можуть контролювати своє життя, вільно приймати та втілювати рішення. Тобто можна стверджувати, що серед юнаків переважають диспозиційні впливи, а серед дівчат – ситуаційні.

Таким чином, результати тесту СЖО дають підстави вважати, що у ціннісно-смісловій сфері юнаків і дівчат існують певні відмінності. Юнаки виявляються більш самостійними, спрямованими у майбутнє, вірять у власні сили та спроможні протистояти зовнішнім ситуаційним впливам. Більшість дівчат орієнтуються на "тут-і-зараз", не вірять у власні сили, залежать від зовнішніх впливів і виявляють власну інфантильність. Разом із цим, слід зазначити, що серед дівчат високий рівень загального показника СЖО констатований майже у 20%, у той час як серед юнаків тільки у 16%. Тобто, серед дівчат існує більший відсоток тих, у кого є стійкі переконання, а відтак й орієнтації стабільного рівня.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. 1. Для значної частини юнаків і дівчат характерною є орієнтація на майбутнє, що цілком узгоджується з психологічними ознаками юнацького віку. Проте, дівчата більше за юнаків живуть або вчорашнім, або теперішнім, а майже п'ята частина з них має аморфний образ майбутнього, також у них цілком відсутні усвідомлені цілі.

2. Кожен п'ятий досліджуваний не вважає себе сильною особистістю та керується у житті, перш за все тим, що прагне отримати допомогу від інших, посилюючи власні інфантильні інтенції. Але разом із цим, п'ята частина випробуваних-юнаків і кожна десята дівчина переконані у тому, що вони можуть контролювати власне життя та суб'єктивно виявляються сильними особистостями.

3. У більш самостійних, спрямованих у майбутнє юнаків і дівчат, сенс життя усвідомлюється не як серія випадкових, розрізнених подій, а як цілісний процес, що має певний напрямок. Такі респонденти не є пасивними спостерігачами як за подіями власного життя в цілому, так й за його окремими епізодами, зокрема. Вони спроможні протистояти зовнішнім ситуаційним впливам і керуються сформованими стійкими переконаннями. У них наявні певні установки та цінності, що мають стабільний характер й наповнюють їхнє смислове ядро. При цьому серед дівчат таких особистостей виявляється дещо більше, ніж серед юнаків.

4. У значної кількості юнаків і дівчат соціальні уявлення відрізняються певною двоакцією або когнітивною поліфазією. Тобто, з одного боку, вони мають стійкий характер (за ними знаходяться моральні та резидуальні норми), а з іншого – занадто рухомі (правові норми), що в цілому свідчить про відсутність у них стійких уявлень про власні ціннісно-смислові інтенції та норми, що знаходяться за ними. Зазначені юнаки та дівчата потребують особливої уваги та допомоги з боку референтних дорослих, просоціальних інституцій.

Перспективи подальших наукових пошуків ми вбачаємо у проведенні низки емпіричних студій щодо діагностики реальної структури ціннісних орієнтацій старшокласників, з подальшим прототиповим аналізом їхніх соціальних уявлень про соціально-нормативні координати теперішньої та майбутньої життєдіяльності.

Використані джерела

1. Гарькавець С. О. Соціально-нормативний конформізм особистості у психологічному вимірі: [монографія] / С. О. Гарькавець. – Луганськ : вид-во "Ноулдж", 2010. – 343 с.
2. Донцов А. И. Концепция социальных представлений в современной французской психологии / А. И. Донцов, Т. П. Емельянова. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – 128 с.
3. Емельянова Т. П. Социальное представление – понятие и концепция: итоги последнего десятилетия / Т. П. Емельянова // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22, № 6. – С. 39-47.
4. Леонтьев Д. А. Тест смысловых ориентации (СЖО) / Д. О. Леонтьев. – М. : Смысл, 1992. – 16 с.
5. Московичи С. Методологические и теоретические проблемы психологии / Серж Московичи // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16, № 2. – С. 17-21.

Volchenko L. P., Harkavets S. O.

THE PROBLEM OF SOCIAL IMAGES AMONG HIGH SCHOOL PUPILS AND SOME RESULTS OF THEIR EMPIRICAL STUDY

In the article some results of the empirical study of social images among high school pupils are analyzed. Based on foreign scientists' and psychologists' theoretical approaches the structural-dynamic model of high school pupils' social ideas on social and regulatory activity of an individual is developed. The model includes the core of images, including personal values and settings, a sphere of images or the periphery, the components of which are cognitive, affective and behavioral aspects, and a sphere of information that is formed under the influence of external influences. It is ascertained that most young people have no firm social views, which differ in certain duality or cognitive polyphasy. On the one hand, they have a firm character, but on the other, they are too moving, indicating the lack of sustainable ideas about their own value-meaning intentions and norms that are behind them.

It is stated that a considerable part of young people is oriented towards the future, which is coordinated with psychological characteristics of adolescence. However, more girls than boys live in the yesterday or in the present, and almost one fifth of them has an amorphous idea of the future and they don't usually have conscious goals. Young men are more independent and autonomous individuals, as opposed to girls. At the same time, majority of girls, unlike boys, have already formed firm value-normative orientation, including prevailing internalized moral and residual standards. It is found that boys and girls who do not consider themselves to be strong personalities and are guided by striving for getting help from others, which increases their own infantile intentions are not able to form their own idea of social and normative dimension, so they need special attention and assistance reference adults and prosocial institutions.

Key words: influence, girls, moral standards, residual standards, social standards, social views, values, boys.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2015